

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

књ. LXXIV, св. 1

ISSN 0350–185X
UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

КЊ. LXXIV, СВ. 1

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Рајна Драгићевић, др Најда Иванова,
др Александар Лома, др Алина Маслова, др Софија Милорадовић,
др Мирослав Николић, др Слободан Павловић, др Предраг Пипер,
др Слободан Ремейић, др Живојин Сијанојчић, др Срејто Танасић,
др Зузана Тојолињска, др Анајолиј Турилов, др Виктор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2018

Први број *Јужнословенског филолога* изашао је 1913. године, у Београду. Часопис су покренули Љубомир Стојановић и Александар Белић, чланови Српске краљевске академије. Први уредник *Јужнословенског филолога* био је Александар Белић. Од броја XVIII часопис издају Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

808

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ / главни уредник Предраг Пипер. – Књ. 1, св. 1/2 (1913); књ. 2, св. 1/2 (1921) – књ. 11 (1931); књ. 12 (1933) – књ. 17 (1938/1939); књ. 18 св. 1/4 (1949/1950)–. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1913; 1921–1931; 1933–1938/39; 1949/50– (Београд : 3Д+). – 24 cm

Полугодишње – Друго издање на другом медијуму: Јужнословенски филолог (Online) = ISSN 2406-0763

ISSN 0350-185X = Јужнословенски филолог

COBIS.SR-ID 615183

Рецензенти радова који се објављују у LXXIV/1 броју *Јужнословенског филолога*: др Миливој Алановић, др Даринка Гортан-Премк, др Рајна Драгићевић, др Александар Лома, др Предраг Пипер, др Људмила Поповић, др Слободан Реметић

Секретар уређивачког одбора: др Рајна Драгићевић

Израду и штампање финансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Прихваћено на седници Одељења језика и књижевности САНУ 6. фебруара 2018.

Издају:

Институт за српски језик САНУ, Кнез Михаилова 36
Српска академија наука и уметности, Кнез Михаилова 35

Коректура:

Марија Селаковић

Припрема за штампу:

НМ либрис (www.nmlibris.rs)

Штампа:

СЗР „3Д+“, Београд

САДРЖАЈ

Студије и расправе

- Zuzanna V. Topolińska: Słowiańskie południe
w czasie i przestrzeni 7–12
- Motoki Y. Nomachi: Contact-Induced Grammatical
(Non)Changes? Observations of Morphosyntactic
Structures in the Kashubian Dialect in Canada 13–29
- Орсат Л. Лигорио: Дифтонгизација у
далматороманским реликтима латинског суфикса
-ěllu, -a (Из балканског латинитета XII) 31–59
- Јасмина Д. Московљевић Поповић:
О зависносложеним реченицама са коментативном
кондиционалном клаузом 61–80
- Стана С. Ристић, Ненад Б. Ивановић и Ивана Лазић Коњик:
Метајезик лексикографске дефиниције у дескриптивном
речнику (на материјалу речника српског језика) 81–96
- Мариана З. Алексић: Типологија лексичко-семантичких
односа истокоренских именичких лексема
словенског порекла у српском и бугарском језику 97–120
- Драгана И. Радовановић: О предлошко-падежној
конструкцији у + *генијив* у Ваљевској Подгорини 121–136

Прикази и критика

- А. А. Турилов. *Исследования по славянскому и сербскому
средневековью*. Издание подготовили Снежана Елесиевич,
Джорже Трифунович. Уредник Жарко Чигоја. Београд:
Чигоја штампа, 2014, 739 стр. (= Библиотека Ортограф.
Књига 1) (Виктор Савић) 137–157
- Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, pod redakcją Jerzego
Bartmińskiego, t. 5: Honor, red. Petar Sotirov, Dejan Ajdačić,
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin,
2017. – 433 стр. (Ивана Лазић Коњик)..... 158–163
- Активний словарь русского языка*, Том 1, А–Б, В. Ю. Апресян,
Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская,
И. В. Галактионова, М. Я. Гловинская, Б. Л. Иомдин,
Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. А. Лопухина,

- А. В. Птенцова, А. В. Санников, Е. В. Урысон;
Отв. ред. Ю. Д. Апресян, Москва: Языки славянской
культуры, 2014. – 408 стр.; Том 2, В–Г, В. Ю. Апресян,
Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская,
И. В. Галактионова, М. Я. Гловинская, Б. Л. Иомдин,
Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. А. Лопухина,
А. В. Птенцова, А. В. Санников, Е. В. Урысон; Отв. ред.
Ю. Д. Апресян, Москва: Языки славянской культуры,
2014. – 736 стр. (Александра Марковић) 164–170
- Василка Радева: *Българска лексикология и лексикография*,
София: Издателство „Изток-Запад“, 2017, 430 стр.
(Рајна Драгићевић) 171–176
- Irena Stramljič Breznik (ur.), *Manjšalnice v slovanskih jezikih:
oblika in vloga / Деминутивы в славянских языках: форма
и роль / Diminutives in Slavic Languages: Form and Role*,
Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in
književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru,
2015, 645 str. (Владан Јовановић) 177–184

Хроника

- Etymologické symposion. Brno 2017. Etimologický výzkum češtiny:
z perspektivy slovanské, indoevropské i obecnělingvistické.
Brno, 12.-14. září 2017 (Л. В. Куркина) 185–194

Библиографија

- Ана Голубовић: Библиографија за 2016. годину
расправа и дела из индоевропске филологије
и опште лингвистике која су изашла у Србији,
Црној Гори и Републици Српској 195–341

Регистри

- Регистар кључних речи LXXIV/1 књиге
Јужнословенског филолога 343–343
- Именски регистар LXXIV/1 књиге
Јужнословенског филолога..... 345–361
- Упутство за припрему рукописа за штампу 363–370

ПРИКАЗИ И КРИТИКА

А. А. ТУРИЛОВ. *ИССЛЕДОВАНИЯ ПО СЛАВЯНСКОМУ И СЕРБСКОМУ СРЕДНЕВЕКОВЬЮ.*

Издание подготовили Снежана Елесиевич, Джорже Трифунович.
Уредник Жарко Чигоја. Београд: Чигоја штампа, 2014. – 739 стр.
(= Библиотека Ортограф. Књига 1)

Анатолиј Аркадјевич Турилов, инострани члан САНУ, члан Амброзијанске академије за област славистике и више других научних тела (комисија, савета и редакција), водећи научни сарадник Одељења средњовековне историје Института за славистику Руске академије наука, угледни проучавалац старе словенске рукописне књиге, значајно је допринео познавању старог српског писаног наслеђа, у матичним земљама и на страни. Још од кандидатске дисертације под насловом *Бугарски и српски извори за средњовековну историју Балкана у руској писмености од краја XIV до прве четвртине XVI века*, одбрањене 1980. године, он је окренут међусловенским културним везама, у којима је важан српски удео. У средишту његове пажње је књижевно наслеђе Руса и других православних Словена, историја црквенословенске писмености и културе од IX до XVII века (ту је истакнуто место дела ученика Ћирила и Методија), узајамне словенске везе, појединачне књижевне и књижне формације, стара руска штампана књига. Стручњак је за ћириличку палеографију и енциклопедијски зналац словенске културне прошлости. Написао је више књига и стотине студија, поред великог броја темељних и врло разноврсних чланака у Православној енциклопедији (до сада је изишло 47 томова). Научну каријеру започео је у Рукописном одељењу Државне библиотеке СССР-а „В. И. Лењин“ (1977), потом је постао сарадник Института за славистику (1979), суделујући уз то, дуги низ година, у раду Археографске комисије, а данас је главни уредник *Сводног каталога словенско-руских руко-*

ѿисних књига XIV века које се чувају у Русији, земљама СНГ-а и Прибалтика (Москва, 2002).

У *Сѿудијама из словенског и срѿског средњег века*, како гласи српска верзија наслова ове књиге, доносе се радови А. А. Турилова настали у широком временском распону, од осамдесетих година XX века до друге деценије XXI, међу којима претежу они који су настајали иза 2000. године. Сви су ови радови предметно обједињени, чиме се приказује природа ауторовог вишегодишњег занимања за јужнословенске и српске теме. Посебну вредност представљају подацима издашне напомене, обогаћиване током година. Књига је штампана на руском језику, онако како су текстови и настајали, крупним слогом, и обим јој је велики (739 стр.). Радови нису сложени по редоследу објављивања, него су распоређени по смислу, од ширег ка ужем, од свесловенског, преко узајамног словенског, до српског, од најстаријег до најмлађег. Иако је аутор своје истраживање у књизи окупљених резултата започео од јужнословенских извора у источнословенској писаној традицији, управо од „другог јужнословенског утицаја“, овде је томе припао део друге целине. Заправо, то је, у апсолутној хронологији и по тематском усмерењу, остало у средишту читаве конструкције (радови од десетог до шеснаестог). На тој целини најбоље се види продубљивање и ширење истраживачког занимања аутора. Српске теме јесу важне и у славистици су, баш као и у овој књизи, запажени део шире целине. Српски је материјал овде свеприсутан, чак и када није у првом плану, када се о њему нарочито и не говори.

Књига је подељена на три целине – I. *Наслеђе Ћирила и Меѿодија и срѿска средњовековна ѿисана ѿрадиција*; II. *Међусловенске књижно-литерарне везе од XII до XVII века*; III. *Из иѿторије срѿске кулѿуре и ѿисмености од XIII до XVI века* (овде и даље доносимо српске наслове, саопштене у резимеима и садржају).

У првој целини сабрано је шест чланака. У првом, на којем ћемо се посебно задржати због његовог значаја за тему – „Судбина најстаријих словенских књижевних споменика у средњовековним национално-регионалним традицијама“ (стр. 21–42),¹ аутор испитује постојање најстаријих књижевних трагова (друга половина IX – средина X века) у млађем рукописном наслеђу. Полази се од „старословенског канона“ (*terminus ante quem* прелаз XI/XII века) који се формирао проналасцима древних рукописа у манастирима Свете

¹ Први пут објављено на италијанском, у часопису *Incontri linguistici*, Vol. 28 (Pisa–Roma, 2005), 11–28.

Горе, Македоније, Палестине и Синаја, изузев Асеманијева јеванђеља, Ключева зборника и Прашких листића, одраније чуваних у европским библиотекама, као и Савине књиге и Супрасаљског зборника, од старине у Русији. Тај се „канон“ обогатио у последњој трећини XX века проналаском Енинског апостола, Ватиканског палимпсеста и читавог низа рукописа на Синају (1975). По ауторовом схватању, у разликовање национално-регионалних грана црквенословенске књижне традиције положен је ортографски принцип. Две су основне црквенословенске варијанте, источнословенска („староруска“) која, наводно, потиче од источнобугарске – „преславске“ традиције (885–970), и заједничка јужнословенска, с основама у западнобугарској – „охридској“ традицији. У „западнобугарским“ и српским рукописима чувају се посебно важна општесловенска дела. На простору источне Бугарске сачуван је најмањи део древног корпуса, што нема везе с турским освајањима и њиховом дуготрајном влашћу. И пре последње четвртине XIV века деловали су бројни узроци који су довели до оваквога стања: нестанак преславске библиотеке у последњој трећини X века; лош положај словенске писмености под византијском влашћу у наредна два столећа, тако да приликом обнове Бугарске 1180-их година није нађен ослонац у старијем наслеђу; док је Константин „Преславски“ одавно био у потпуности заборављен, ни свети Климент и Наум, приликом формирања националног пантеона у Трнову, нису добили општи значај – или и ако јесу, то је било краткога даха (ни старо Климентово житије на словенском језику није било познато, као ни Теофилактот грчки превод). Кобне последице имао је и татарски продор, поред бројних међусобица, а можда и (неизвесно) страдање библиотеке Зографског манастира (1275. или 1307). И поред тога, стара библиотека бугарског манастира била је неупоредиво сиромашнија од библиотека српских манастира (Арсениј Суханов је све рукописа с Атоса однео из Хиландара и Св. Павла средином XVII века). Овome треба додати и непобитну чињеницу да је репертоар старијих бугарских рукописа у осталим светогорским манастирима – скроман. Занимљиво је да средњовековни бугарски писари нису искористили „моћан потенцијал српске традиције“, читаво књижевно богатство расуто по српским црквеним библиотекама. Објашњење је можда лежало у изграђеном „уверењу бугарских књижевника о несавршенству и неисправности књига писаних у складу са српском правописном нормом“. Такође, изгледа да српски преписи нису чували првобитан, званичан изглед с историјским записима из којих би се знало

њихово порекло, па као такви нису посебно привлачили бугарске писаре. С друге стране, није увек лак задатак раздвојити српску и македонску традицију XIII–XV века, уз напомену да је бугарска ортографија (с јусовима) доста дуго била престижна, за разлику од српске која је преправила Македонију у време ширења државе Немањића (последња четвртина XIII – средина XIV века). Древни словенски корпус у западнобугарској (македонској) традицији у суштини је једностран – састоји се углавном од богослужбених рукописа, док су небогослужбене јединице усамљене, што је, вероватно, узроковано одсуством властите црквене организације, самосталне од грчке. У Србији су се сложили најповољнији услови за чување древних текстова са свих простора Балканског полуострва – готово сви јужнословенски преписи древних небогослужбених споменика из XIII–XIV века су српски. Томе је, пре свега, узрок спољна и унутрашња стабилност државе Немањића као и изузетна улога манастира Хиландара на страни. Разноврсни су извори древним текстовима у српској држави, и они нису допирали само с југа у време Стефана Немање који је највише учинио на консолидацији домаће културе. „Српска књижна традиција с прелаза XII/XIII века није представљала потпуни калк савремене охридске“, јер је у њој било и извора, без обзира на њихов број, из првобитно јединственог Бугарског царства. Стари текстови на словенском југу истискивани су сменом црквеног устава, прелазом са Студијског и Евергетидског типика на Јерусалимски током XIV века: у Бугарској је цела култура доживела прекид с поменутиим доласком Турака у трећој четвртини XIV века, док се у Македонији прелаз дешавао најспорије; ни у Србији, где је иначе нови типик био преведен 1319, процеси се нису завршили током читавог столећа. Руска традиција најбоље је сачувала древне споменике и само у њој (између 1057. и 1164) постоје „тачно датирани и локализовани кодекси“. У њој су богато заступљени богослужбени и небогослужбени споменици у репрезентативној форми, по свему судећи копирани с бугарских предлогака доспелих из дворске библиотеке у престоници Првог бугарског царства (IX–X век). Њима нема равних ни у истовременој јужнословенској традицији, али ни у каснијој рускословенској. Јужна и источна традиција у овоме су донекле комплементарне јер су у јужнословенским рукописима у међувремену пронађени састави којих на истоку нема (нпр. триодни циклус Константина „Преславског“ и химнографски текстови из Требника). И у Русији ће у другој половини XIII века наступити пад културе с очувањем северних и североза-

падних центара (Новгород, Псков, Смоленск, Полоцк), да би од прелаза XIV/XV века уследила обнова са својим специфичностима.

У студији „Улога српске традиције у очувању најстаријих споменика словенске књижевности“ (стр. 43–54)² аутор широј словенској публици представља српску средњовековну књижевност која се, од времена Стефана Немање, дефинитивно обликовала у оквиру православно-византијског културног простора, премда је Србија лежала у православно-католичкој пограничној зони, с немалим утицајима са Запада. Добро се запажа да су Симеон, као оснивач српске државе и Сава, оснивач самосталне српске цркве, у црквеном сећању „добили црте просветитеља и наставника своје земље, приближно у истом значењу као и Константин-Ћирило и Методије“ (они епитете „наставника“ и „учитеља“ српских задобијају већ од средине XIII века). Из тог разлога Срби нису „национализовали“ дело Ћирила и Методија. Према схватању А. А. Турилова, језичко-правописна уједначеност српске традиције ослоњена на рукописе сачињене у Савином окружењу није изазивала радикалније промене у време ресавске реформе, за разлику од бугарске, што је у значајној мери утицало на ширање ресавског правописа „на читавом православном пространству Балкана“ (XV–XVII век). Такође, у српској традицији је конзервиран стари репертоар јер је српска писменост задржала отвореност према старим текстовима, с постепеном оријентацијом на нове из XIV века. У бугарској је рез и у том погледу био изразитији. Проблем је, међутим, што се у српској науци ова тема, упркос изузетним потенцијалима, занемарује. Традиционално, она је присутна само у ширим прегледима и уводним поглављима, али јој самостална и дубинска обрада изостаје. За бугарске научнике пак српски споменици су један од главних извора. Богатство српске традиције објашњава се изузетним положајем, пре свега дуготрајном и дубоком зароњеношћу у охридски културни круг, а затим непосредним контактом с Преславом, Далмацијом и Великом Моравском (870/880-их година), касније и с руском традицијом као посредником у преношењу старина. Одлична је очуваност фонда из XIV века (приближно је исти број српских колико руских и бугарских рукописа у збиру из тога времена). У древни фонд улазе хомилије словенских аутора, литургијска поезија, преводи с грчког, а у новије време и химнографска дела ученика Ћирила и Методија (то су бројна дела међу којима има и оних која је запазио А. А. Турилов, нпр. најстарија служба архиепископу Методију).

² Први пут објављено у часопису *Славянский альманах*, 1998 (Москва, 1999), 17–29.

Трећа по реду студија, „Прилог одређивању обима стваралачког наслеђа ученика Ћирила и Методија у саставу словенског Требника“ (стр. 55–71),³ посвећена је химнографским саставима у оквиру Требника које су написали непосредни ученици Солунске браће. Пре свега, то су покајни канон 6. гласа Климента Охридског у Чину освећења масла, и заупокојне стихире с азбучним акростихом у глагољском поретку и канон 6. гласа с окрњеним текстуалним акростихом у Чину погребења. Наводе се раније непознати преписи ових ретких текстова, уочава се њихово присуство у штампаним србуљама, а издваја се и циклус стихира с делом акростиха у којем се крије име Константина „Преславског“.

У студији под насловом „Прилог проучавању јужнословенске рукописне традиције ‘Прогласа Константина Философа’“ (стр. 73–85)⁴ утврђују се порекло и време настанка српских пергаментских рукописа с песничким предговором Константина Философа испред јеванђеља. Споменик је пронашао В. И. Григорович приликом свога путовања по Балкану, у ћелији Св. Саве у Кареји, несвестан значаја свога проналаска (1844). А. А. Турилов открива да је то тзв. Бунилово јеванђеље (сада Хиландар, бр. 23), за које се раније мислило да је из XIII века, а заправо је дело двојице млађих писара (први од њих је чувени Григорије-Радослав, преписивач Милутиновог четворојеванђеља). Дијак Бунило, који је оставио белешку о своме раду, искључиво је уносио литургијске ознаке, доводећи у везу чтенија с минејским и триодним циклусом календара (не пре 1346). Хлудовљев препис (бр. 13) који је А. Ф. Гиљфердинг пронашао у Слепенском манастиру (1868), настао је, како закључује наш аутор, 1308–1311. године, на северу Македоније. За Пећки препис (сада Гиљфердингова збирка, бр. 2), констатује се да је настао између почетка друге четвртине и средине XIV века. Аутор закључује да су оригинали српкословенских рукописа с Прогласом састављени као књижне целине не пре прелаза XII/XIII века (у њиховим месецословима помињу се руски свети, Борис и Глеб, Теодосије Печерски).

У чланку „Милешевски панагирик и Михановићев хомилијар – о датирању и пореклу два најстарија српска преписа општег Тржаставника“ (стр. 87–105),⁵ праћеном ликовним илустрацијама из об-

³ Први пут издато у зборнику *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslao Mares*. Frankfurt am Mein, 2006, 107–123.

⁴ Објављено у књизи „Пение мало Георгио“. *Сборник в чест на проф. дфн. Георгиј Попов*. Софија, 2010, 346–357.

⁵ Објављено у књизи А. А. Турилова, *Од Кирила Философа до Константина Костенецког и Василија Софијанина (История и култура славян IX–XVII вв.)*. Москва, 2011, 331–344.

рађиваних рукописа, А. А. Турилов идентификује писаре два најважнија извора за реконструкцију првобитног словенског хомилијара. Оба рукописа су српска и писана су у приближно истом времену, са сличним кодиколошким карактеристикама. Садрже минејска и триодска чтенија из општег Тржаставника. Михановићев хомилијар (АХАЗУ, IIIc19) радила су двојица писара. Први писар је, како открива наш аутор, студенички игуман Никола. Његов најпознатији рукопис је изузетно репрезентативно Пећко четворојеванђеље (бр. 1). Милешевски панагирик (Цетиње, бр. 50) писао је исти човек који и тзв. Бунилово јеванђеље (дијак Григорије-Радослав).

Целина се окончава обимном студијом под насловом „Два забораваљена датума бугарске црквено-политичке историје IX века“ (стр. 107–136).⁶ У тексту се пореди древни бугарски месецослов с руским месецословом, а на основу анализе српског Апостола-јеванђеља апракоса с краја XIII и почетка XIV века из Архива Историјског института у Петрограду (Западноевропска секција, бр. 680), даје се и нацрт древног бугарског месецослова. А. А. Турилов издваја помене два догађаја из бугарске историје – победу кнеза Бориса-Михаила над бојилима (28. марта) после народне побуне због „крста“, тј. крштења (паганска побуна је избила поводом Великог поста, 866) и освећење цркве Св. Петра „иже в Бугарех“ (28. априла), вероватно велике базилике у Плисци, чије је подизање можда везано за присуство папске мисије у Бугарској (866–870). У месецослову овога споменика постоје и други важни спомени („преподобног оца нашег Константина с промењеним именом у Тирила Философа, учитеља словенског“, 13. фебруара, и „блаженог оца Методија Моравског, учитеља словенског“, 6. априла). На примеру овог кратког зборника још једном се, како истиче А. А. Турилов, показала као „дубока закономерност“ стабилност српске традиције, што је омогућило чување оваквих драгоцености, чији су предлошци стизали у Србију након пада источне Бугарске под византијску управу.

Средишњу целину отвара студија под насловом „Споменици старе руске књижевности и писмености код Јужних Словена од XII до XIV века“ (стр. 139–194),⁷ праћена додатком, у којој се обрађује тема руско-јужнословенских веза у склопу првог руског – источнословенског утицаја (први проучавалац је М. Н. Сперански, 1921). Основне границе постављају културноисторијске прилике у Русији и

⁶ Први пут објављено у часопису *Palaeobulgarica* (Софија, 1999, № 1), 14–34.

⁷ Први пут објављено у зборнику *Славянские литературы. XI Международная съезд славистов: Доклады российской делегации*. Москва, 1993, 27–42.

на Балкану: обнова бугарске и српске државе у последњој четвртини XII века – монголско-татарска најезда 1237–1241. која је нанела велику штету руској култури после које се ова дуго није опоравила. Аутор је за рецепцију руских споменика у источнобугарској традицији поставио горњу границу у средину XIV века, а за западнобугарску и српску у почетак XV века. Главни извор ових веза јесу бугарски и српски рукописи XIII–XV века. Само преписивање раније усвојених дела трајаће и дуже на словенском југу, сударајући се с појавом млађих, из времена другог руског утицаја. Наводе се, поред већ познатих споменика (нпр. Пчела, Пандекте Никона Црногорца, житије и чудеса Николе Чудотворца, Берлински зборник итд.) и њихови нови преписи, и дотле непознати споменици којима је аутор установио источнословенско порекло (нпр. Предисловије покајанију, Одговори кијевског митрополита Георгија на питања игумана кијевских манастира, око 1073, обрада Слова о преносу моштију Николе Чудотворца у Бари, посебна редакција апокрифног Чуда Теодора Тирона итд.). Овакви резултати намећу издвајање старијих руских дела као важне компоненте у бугарској и српској култури од краја XII до XV века.

У прилогу „Поученије Мојсеја’ и Зборник игумана Спиридона“ (стр. 203–229),⁸ испитују се време и околности преноса у српску традицију новгородске поуке о погубној суши из 1161. године. Текст је богато посведочен у руској традицији XIV–XVII века (тамо се приписује „оцу Мојсеју“), док се у српској јавља у једном већем пергаментском одломку (Библиотека РАН, 24.4.20) из треће четвртине XIV века, под насловом „Слово од апостола, не пуштаје небо дажд“. По атрибуцији Луције Цернић овај одломак је део већег зборника (Руска национална библиотека, Ф. п. I. 121). Основни део тог зборника чине Пандекте Никона Црногорца у најстаријем преводу. У српском препису се преносе типични русизми, али је најособенији један лексички новгородизам *намы* ‘зеленашка камата’, којем је А. А. Зализњак посветио посебну студију на материјалу новгородских аката на брезовој кори (у руским преписима овај облик је замењен другим: *наимъ*). Српски препис овога дела поткрепљује доказе да је оно настало у Новгороду у XII веку. Истраживање, пре свега уз узимање у обзир још једног српског преписа Пандекти Никона Црногорца (РНБ, Q. п. I. 27), наводи на закључак да се овај текст налазио још у протографу оба преписа Пандекти, чији је са-

⁸ Први пут објављено у зборнику *Русистика. Славистика. Индоевропеистика. К 60-летию А. А. Зализняка*. Москва, 1996, 83–103.

стављач студенички игуман Спиридон, непосредни ученик Св. Саве (не после 1230-их година). Био би то, како закључује А. А. Турилов, „Зборник Спиридона, игумана студеничког“. У прилогу се доноси издање „Слова од апостола“ према рукописном одломку из Библиотеке РАН, с разночтенијима из руских рукописа, а потом и Посланица светогорског старца Јоакима студеничком игуману Спиридону, према два поменута српска преписа Пандекти (у основи издања је Q. п. I. 27).

У тексту „Поводом историје ростовског владичанског скрипторијума XIII века: старе чињенице и нови подаци“ (стр. 231–245),⁹ аутор се бави реконструисањем делатности крупног скрипторијума у којем се радило по наруџбини архиепископа и кнежева у Великом Ростову (око 200 км северније од Москве). Најпознатији од тих рукописа настали су око 1220. године. Раније је уочено да је богато украшено српско изборно јеванђеље из Ватиканске библиотеке (бр. 4) писмовно и ликовно обликовано под руским утицајем. Биљана Јовановић-Стипчевић је палеографским путем повезала овога писара с писаром најстаријег преписа Карејског типика у свитку, а А. А. Турилов му је у ватиканском рукопису пронашао и име, „Будило“. Будило се, судећи по писарским одликама, учио књизи код ростовског писара, на Светој Гори или у Србији. У месецослову Ватиканског јеванђеља, осим успомене Бориса и Глеба, помиње се и Празник покрова, установљен у другој половини XII века у Владимирско-суздаљском кнежевству. Постоје елементи ростовске калиграфије и у Хиландарском изборном јеванђељу бр. 8, палеографски блиском Ватиканском јеванђељу (због ситнијих разлика вероватно се ради о Будиловом ученику). Уз текст се прилажу илустрације из обрађиваних рукописа (неколико књига насталих у ростовском кругу, Ватиканско јеванђеље с Будиловим записом, Хиландарско изборно јеванђеље бр. 8).

У студији „Источнословенска књижна култура краја XIV–XV века и ‘други јужнословенски утицај’“ (стр. 247–290),¹⁰ разматра се питање „другог јужнословенског утицаја“ који се дубински одразио на руску писменост, од репертоара (прихватање нових превода), до језика и правописа (пре свега усвајање средњебугарских језичких и

⁹ Објављено у зборнику *Хризограф*, Вып. 3. *Средневековые книжные центры и межрегиональные связи*. Москва, 2009, 238–252.

¹⁰ Први пут објављено у зборнику *Древнерусское искусство: Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв.* Санкт-Петербург, 1998, 321–337.

правописних црта), изгледа писма (млађи полуустав наместо старијег, с чиме је у вези шире прихватање надредних знакова и измена знакова интерпункције) и књижне орнаментике (смена тератолошког орнамента балканским и неовизантијским, итд.). Истовремено с другим јужнословенским утицајем дошло је до смене пергамента хартијом. Полазећи од пионирског рада А. И. Собољевског (1894), радова других аутора и сопствених истраживања, А. А. Турилов прецизно осветљава овај феномен, од датовања (траје између 1380-их и 1430-их година), преко узрока, механизма и путева његовог деловања, до утврђивања корпуса. Прилог је праћен изразито богатим напоменама.

У прилогу „Поводом питања периодизације руско-јужнословенских књижевних веза XV и почетка XVI века“, уз мању допуну с корекцијама (стр. 291–305),¹¹ аутор успева да издвоји посебан период српско-руских веза који траје од последње четвртине XV до почетка XVI века. Српска светогорска изасланства доносила су у Русију наративне текстове који ће ући у подлогу Руског хронографа (састављен 1516–1522. у Волоколамском манастиру). То су опширна житија бугарских и српских светих XIII–XV века, на пример Житије Св. Саве, Стефана Дечанског, Стефана Лазаревића, св. Илариона Мегленског и Св. Петке Трновске (и бугарска су пристизала српским посредовањем, мада је Собољевски веровао да је било обрнуто), преводи Зонарине и Манасијине хронике, Српска Александрида, Роман о Троји итд. Аутор истиче да је појава ових текстова у руској средини везана за прву етапу изградње идеологије централизоване државе, док је владала радозналост за туђим, јужнословенским искуством, забележеним у разноврсним изворима. Скреће се пажња на значајну улогу Молдавије која продужава јужнословенске књижевне традиције, пре свега бугарске, делимично и српске (Синтагма Матије Властара и скраћена редакција Душановог законика).

У тексту „Поводом питања о српској компоненти у ‘другом јужнословенском утицају’“ (стр. 307–326),¹² аутор полази од критике мишљења А. И. Собољевског да се „други јужнословенски утицај“ од друге половине XIV до XV века одвијао само кроз руско-бугарску књижевну размену. Из тога је произлазило да су српски споменици у Русију стизали бугарским посредовањем. А. А. Турилов показује

¹¹ Први пут објављено у зборнику *Руско-балкански културни вези преу Средновековието*. Софија, 1982, 68–74.

¹² Први пут објављено у часопису *Russica Romana*, Vol. 14 (Pisa–Roma, 2007), 23–37.

да је оваква слика поједностављена и неодржива, да су те везе у стварности у доброј мери биле српско-руске, те да је крајем XV и у првој половини XVI века читав низ споменика (па и бугарских) презиман из српске, поглавито светогорске традиције (в. претходну студију). И за први, „класичан“ период ових контаката важно је преиспитивање ставова (изузетан је пример Стишки пролог који, премда бугарски текст, долази кроз српско посредство у Русију, више него једном од краја XIV до прве половине XV века). У вези с преношењем житијних састава аутор истиче начелну примедбу да нема бугарских рукописа са житијима српских светих, док је обрнуто, постојање српских рукописа с бугарским житијима, уобичајено. Неки од важних споменика нису ни постојали у бугарској традицији, него су директно, са српских врела, доспевали на север, Русима (превод дела Дионисија Аеропагита из 1371, делимичан аутограф преводиоца старца Исаије у рукопису РНБ, Гиљфердинг бр. 46). А. А. Турилов објашњава већу интензивност руско-бугарских књижевних веза реалним потребама руских монаха у Цариграду и на Атосу и њиховим уверењима. Њих су, најпре, занимали преводи аскетских састава и богослужбених књига по Јерусалимском уставу, док су им преводи библијских књига, њихова тумачења и полемички састави мање били важни. Такође, у словенској монашкој средини где су се и Руси кретали, вероватно је владало уверење (исто оно које ће се одразити у трактату Константина Костенечког) о нарочитој исправности преписа са средњебугарским трновским правописом, за разлику од упрошћеног српског. Аутор предлаже лингвистима да испитају да ли су руски споменици настали под утицајем јужнословенских, заправо, „упрошћени трновски“ (с изузећем великог јус) или „усложњени ресавски“ (с додатком малог јус).

Студија „Јужнословенски преводи XIV и XV века и корпус преводних текстова у Русији“ (стр. 327–359),¹³ настала је у дијалогу с првим делом књиге *Преводна лийтература Московске Русије XIV–XVII века* А. И. Собољевског (1903). Након истраживања током целог столећа, А. А. Турилов коригује налазе великог претходника у вези с усвајањем бугарских и српских превода грчких оригинала у време „другог јужнословенског утицаја“. И иначе, проблем са старијим увидима у ову тему лежао је у непрецизној хронологији, у „одсуству динамике“. У списку Собољевског налазили су се јужнословенски преводи који нису доспели до Русије, а било је и таквих

¹³ Објављено у часопису *Вестник церковной истории* (Москва, 2010, № 1–2), 145–147.

који не спадају у „други јужнословенски утицај“, него су превође-ни неколико пута, а први пут су у Русију дошли пре монголско-та-тарске најезде, уз њихово задржавање само у источнословенским преписима истовременим с „другим јужнословенским утицајем“ (Поуке аве Доротеја, Главе о љубави Максима Исповедника, Поуке Теодора Студита, Историјска Палеја, Никодимово јеванђеље итд.). Такође, мноштво је споменика у источнословенским преписима који нису везани за поменути утицај у класичном смислу (по Собољев-ском између средине XIV и средине XV века, а заправо од послед-ње четвртине XIV до прве трећине XV века), него за руско-српске књижевне везе (в. претходни текст). А. А. Турилов употпуњује рани-ји преглед споменика који збиља припадају назначеном комплексу (српска редакција превода Јеванђеља с тумачењима Теофилакта Бу-гарског, скраћена Мазуринска редакција Српске крмчије, сачињена у Бугарској, Номоканон Псеудо-Зонаре, Скитски устав, итд.). Он, међутим, даје и замашан списак од девет група преводилачких тек-стова који никада нису пренети у Русију (нова редакција превода Старог завета, тумачења библијских и светотачких текстова, богослов-ска дела, полемичка дела, канонски и црквено-правни споменици, агиографска дела, хронографска дела, природњачко-научна литера-тура, гаталачке књиге). Међу њима је и прерада Синтагме Матије Властара сачињена за Ивана Грозног (1556–1560) која никада није стигла до цара, него је, до данас, остала у Лавову. Уз ове, постоје и преводи грчких књига само у једној редакцији доспелој у Русији, док их је јужнословенских неколико (Слова о посту Исака Сирина, Маргарит, Јерусалимски типик итд.), а постоји и разлика у структу-ри појединих књига. Наслањајући се на претходну студију из ове књиге аутор препознаје одређену закономерност у ширењу, односно изостајању појединих јужнословенских превода у руској књижев-ности. Та рецепција, пре свега почиње од масовног повратка руских монаха на Атос и у Цариград и могу се пратити већ први руски пре-писи јужнословенских превода и прерада (Пандекте Никона Црно-горца 1381. године, Диоптра 1388. године). Више-мање, оно што је усвојено у руској писмености било је, из угла руских монаха при-сутних на југу, најрепрезентативније и њима најдоступније.

Кроз „Прилог проучавању Стишног пролога у Русији“ (стр. 361–370),¹⁴ А. А. Турилов даје кратак приказ сложене историје овог типа зборника у Русији. Појава јужнословенског Стишног пролога

¹⁴ Први пут објављено у часопису *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* (Москва, 2006, № 1), 7–12.

није значила искључивање староруске редакције Пролога Константина Мокисијског. Чак је и новоуведени календарски зборник трпео утицаје старог, укључивањем њему својствених некалендарских текстова. Тако је на руском тлу Стишни пролог прерастао у житијно-поучни зборник, задржавајући стихове уз житија. А. А. Турилов раздваја неколико типова комбиновања старог Пролога с новим, посведочених у руској писмености.

Студија „Јужнословенски споменици у књижевности и књижној култури Литавске и Московске Русије XV и прве половине XVI века: парадокси историје и географије културних веза“ (стр. 371–412),¹⁵ представља ауторов одговор на радове пољских и литванских филолога у којима се долази до закључка да је присуство „јужнословенског супстрата“ у источнословенској писмености с простора некадашње Пољско-Литванске уније удаљавало овај корпус од писмености Московске Русије. У тим радовима пошло се од претпоставке да је географска близина будућих белоруско-украјинских земаља јужнословенским (преко Молдавије која је у културном смислу фигурирала као „Трново после Трнова“), имала утицаја на обликовање њихове писмености, као посебне писане културе. Подробна анализа је показала да је удео јужнословенске традиције (пространа житија и преводи византијских хроника) у писмености с назначеног простора, упркос њихове веће географске близине словенском југу (то је парадокс), далеко мањи него у писмености Московске Русије. Разлике у погледу репертоара двеју грана једне књижевне традиције које ће се тек тада почети међусобно удаљавати, у XV и првој половини XVI века, неће бити „у контрастима него у нијансама“. Средњовековне књижевне везе између Јужних и Источних Словена нису последица политичких и црквених контаката међу словенским државама, него су, пре свега, имале незваничан и полузваничан карактер, и остваривале су се преко Цариграда и етнички мешовитих монашких центара на Светој гори. Географски фактор је ту, заправо, имао безначајну улогу.

Прилог „‘Харун-ал-рашидовски’ сиже у словенским књижевностима XV и XVI века (српски деспот Стефан Лазаревић и велики кнез московски Иван Калита)“ (стр. 413–419)¹⁶ указује на сижејну блискост у грађењу ликова великог кнеза Ивана Даниловича (Ка-

¹⁵ Први пут објављено у часопису *Славянский альманах*, 2000 (Москва, 2001), 247–285.

¹⁶ Објављено у часопису *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* (Москва, 2004, № 2), 8–11.

лите) у Волоколамском патерику и деспота Стефана Лазаревића у пространом житију које је написао Константин Костенечки (1433–1439). У самом грађењу књижевних ликова пак нема текстуалних подударности. А. А. Турилов утврђује да је Доситеј Топорков, аутор Волоколамског патерика и Руског хронографа, преузео овај сиже из Житија деспота Стефана.

У чланку „Критеријуми за одређивање словенско-молдавских рукописа XV и XVI века“ (стр. 421–457),¹⁷ настоје се пружити начела за утврђивање посебности словенских рукописа из Молдавије у датом периоду, како у односу на рукописе из Влашке, тако и у односу на рукописе с терена касније Украјине и делимично Белорусије (скреће се и пажња да су неадекватни термини „молдавско-влашки“ и „молдовлахијски“ јер таквог културно-историјског јединства нема). У молдавским рукописима присутни су трновски правопис и два особена калиграфска писма (молдавски литургијски полуустав и курзив), али како су оба елемента и шире заступљена, неопходно је укључити додатне кодиколошке критеријуме (то је одсуство одређених текстова, с обзиром на то се у Молдавији доследно чувао само бугарски трновски корпус, с изузетком српских правних споменика). У класификацији се може искористити и стилска анализа књишког украса, с врло ограниченим избором у молдавско-словенским рукописима. Текст је праћен снимцима различитих рукописа и једне странице штампаног Посног триода у издању Швајполта Фиола у којем су слогом и орнаментиком подражавани молдавски рукописи (око 1493).

У прилогу „Епизода бугарско-српско-руских веза из средине XVII века“ (стр. 459–475),¹⁸ А. А. Турилов пружа важне одговоре на питање настанка јединог сачуваног преписа *Сказанија о њисменех* Константина Костенечког (Патријаршијска библиотека у Београду, бр. 129). Раније се сматрало да се ради о изворнику из XV века што је утицало на разумевање наше књижевнојезичке историје тога периода; касније је показано да је то рукопис из XVII века. Аутор палеографским путем показује да је преписивач припадао етропољској групи (српска колонија у Бугарској у граду Етропољу, „махала срљбска“), да је у питању један од двојице писара који су радили комплет служабних минеја за Зографски манастир око 1642. године (Зограф, бр. 71–76). А. А. Турилов успева, с великим степеном

¹⁷ Објављено у зборнику *Хризограф*, Вып. 2. Москва, 2005, 139–168.

¹⁸ Први пут објављено у зборнику *Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу*. Београд, 2001, 673–687.

вероватноће, да реконструише околности настанка овога преписа. Наиме, припремајући се за пут у Москву, српски патријарх Гаврило, упознат с исправкама књига у Москви под патријархом Николом, желео је да руском патријарху поклони *Сказаније о њисменех*. У документима Дипломатске канцеларије помињу се, међу даровима, и „тетрати Кирила Философа, учитеља словенскога“. Сачувани, тзв. Карловачки препис, настао је, највероватније, крајем 1652. (патријарх Гаврило стигао је у Москву 1654, после готово годину дана проведених у Украјини), и он је или препис с оригинала однетог у Москву или један од два преписа од којих је један ношен у Русију (нема коначног одговора због неизвесне судбине оригинала; могуће је да је он већ тада био у лошем стању). Анализа водених знакова омогућује овакво закључивање (*terminus post quem* је друга половина 1640-их година).

Последњу целину чини једанаест чланака. У првом прилогу, под насловом „Српска средњовековна литерарно-књижна традиција у контексту православног словенског заједништва на Балкану“ (стр. 479–489),¹⁹ приказује се посебно место српске традиције у црквенословенској култури Јужних Словена у широком хронолошком луку (X–XVII век). Попут других књижевности из света *Slavia orthodoxa*, и српска се књижевност састојала из двеју неодвојивих компоненти – наднационалне и националне. У Србији је друга компонента процветала (почетак XIII – средина XV века). Поред тога, српска књижевност је, као најотворенија (бугарска је затворена, нарочито у XIV веку), имала улогу преносиоца и чувара најстаријих словенских текстова. Доскора је мало привлачила пажњу чињеница да је српска писменост неупоредиво богатија древним споменицима од обеју бугарских варијаната, „трновске“ и македонске. На то је, изгледа, утицао „фетиш“ јусове ортографије којим је заклањана старина текста која би се, независно од тога, могла пратити и на лексичкој равни. Док су бугарски истраживачи српске рукописе, па чак и онда када нема бугарских, представљали као „маргинални наставак традиција Првога царства“, српски им нису поклањали довољну пажњу, заузети богатом оригиналном књижевношћу и домаћим преводима од времена Немањића до Бранковића. Такође, како истиче А. А. Турилов, српска књижевност је жанровски разноврснија од бугарске (одликују је владарска и архијерејска житија, летописи). Док су се у византијском периоду српско-руске везе одвијале уз посре-

¹⁹ Објављено у зборнику *Научни састѧанак славистѧа у Вукове дане*, 32/2 (Београд, 2004), 45–51.

довање Цариграда и Свете Горе, у турском периоду, главни носиоци културне размене била су посланства из Хиландара, Милешеве, Папраће и других српских манастира која су одлазила у Москву и православне области Пољско-Литванске државе. Тада ће у српску књижевност улазити источнословенска дела (XVI–XVII) настајала у различитим епохама, од домонголског времена до XVI века.

У прилогу „Које је ‘многе законске књиге’ 1219. године преписао свети Сава Српски?“ (стр. 491–496),²⁰ А. А. Турилов даје хипотетички одговор на интригантно питање садржано у цитираном податку из XVI главе Доментијановог Житија Св. Саве. Понуђено је више одговора, а Туриловљев је да је Св. Сава у манастиру Филокалу крај Солуна, на своме повратку у земљу после одласка у Никеју 1219, радио на Крмчији и Пандектама Никона Црногорца у источнословенском преводу из XII века. Наиме, Никонова дела су се у средњем веку посматрала као „правила“ (канонске књиге), неопходна за организацију манастирског живота, а у то време центри епархија налазили су се управо у манастирима. Нема сумње да су Пандекте коришћене у Савином окружењу, будући да је доказано да је један примерак, који је архетип два преписа из Руске националне библиотеке (Q. п. I. 27 и F. п. I. 121), преписао студенички игуман Спиридон, непосредни Савин ученик. Српски преписи Пандекти доносе краћи текст од руских, што би требало истражити.

У тексту „Из каквог јеванђељског кодекса потиче запис анагноста Радина?“ (стр. 497–509),²¹ аутор утврђује порекло загонетног листа са записом писара који је В. И. Григорович донео с Балкана (1844–1845), а сада је у Руској државној библиотеци (Григорович, ф. 87, бр. 11.3, М. 1693.3). Лист је некада, пре изрезивања, био на крају кодекса чији је предговор Проглас Константина Философа, сада у Државно-историјском музеју (Хлудов, бр. 13). Закључује се да се читаво Јеванђеље у XIX веку налазило у Слеченском манастиру, да га је преписао анагност Радин Нагоричанин у Сушици (источно од Скопља) између 1308. и 1311. године. Скреће се пажња читалаца на глагољске забелешке на маргинама овога рукописа. У прилогу се доносе снимци Јеванђеља из Хлудовљеве збирке и записа анагноста Радина.

²⁰ Објављено у књизи *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва, 2012, 362–366.

²¹ Објављено у зборнику *Остромирово Евангелие и современные исследования рукописной традиции новозаветных текстов*. Санкт-Петербург, 2010, 117–127.

У занимљивом прилогу „Када је краљ Марко мењао жене? (Поводом датирања српског Празничног минеја из Збирке А. И. Хлудова, ГИМ, бр. 164)“ (стр. 511–517),²² у временско одређење настанка Празничног минеја, драгоценог извора за древне споменике у српској редакцији, улази се на основу историјске анализе јединственог записа о женидбеним комбинацијама краља Марка, Вукашиновог сина. С општег датирања Маркове владавине (1371–1395) спушта се горња граница на смрт поменутог Радослава Хлапена (1385), Марковог некадашњег и поновног таста, а потом на најужи интервал (1373–1377), када је Марку било неопходно војно савезништво да би обезбедио своје наслеђе.

У чланку „Последњи одјек идеје ‘Царства Срба и Грка’ (натпис Вука Бранковића из 1378–1379. године о подизању града)“ (стр. 519–538),²³ аутор представља непознати извор о подизању приштинског утврђења. Ради се о запису Вука Бранковића на грчком зборнику с питањима и одговорима преп. Атанасија Синаита из 1343. године, сада у збирци манастира Пантелејмона на Светој гори (Грч. 1187). Словенске забелешке у књизи открио је А. В. Лебедев, члан совјетске археографске експедиције на Атосу (1983). Пажња А. А. Турилова задржала се на свим словенским записима, а највише на историјском запису Вука Бранковића, испитујући његова палеографска и кодиколошка својства, затим типолошку и жанровску припадност – ради ли се о нацрту пред монументално извођење на тврђави или о пажљивој копији. Запис се анализира и као историјски извор, с посебним нагласком на изузетној титули наручиоца (појављује се и владарско име у народном лику, „Степан“). У наставку се издаје запис, драгоцен за српску историју, али и за историју језика.

У невеликом прилогу „Рани словенски препис календарских епиграма Николаја Каликла (‘Птохопродрома’): поводом времена постанка превода“ (стр. 539–546),²⁴ испитује се време и место превођења календарско-медицинских епиграма византијског лекара и песника Николаја Каликла из XI–XII века, иначе врло ретких у словенској писмености. Дуго се сматрало да постоје само млађи преписи (ру-

²² Објављено у књизи *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва, 2012, 465–470.

²³ Објављено у зборнику *Славяне и их соседи*, Вып. 8. Москва, 1998, 126–140.

²⁴ Објављено у зборнику *Проблемы источниковедения истории книги*. Москва, 2000, 78–83.

ски од XV до XVII века и један молдавски из XVI века). А. А. Турилов је пронашао српски фрагмент у Служабнику писаном око 1404 (Државно-историјски музеј, Хлудов, бр. 114), за који је раније М. М. Пенкова утврдила да га је писао светогорски монах Гаврило, преводилац и преписивач Књиге о Јову с тумачењима Олимпиодора Александријског (1412) и Премудрости Соломонових. Прилог се окончава издањем текста.

У занимљивом тексту „Коме је ‘јединоименан’ Раннокисум? (Глосе као елемент првобитног замисла и обликовања текста Житија деспота Стефана од Константина Костенечког“ (стр. 546–555),²⁵ посебно се обрађује питање глосâ, својствених Житију деспота Стефана, присутних од 19. до 93. главе у свим сачуваним преписима, и дужим и краћим, српским и руским. А. А. Турилов утврђује да су ове глосе, иначе обично у функцији навођења именованих историјских личности поменутих, али неименованих у основном тексту (последња се само односи на Београд), настале у склопу целовите ауторске замисли. Увидом у укупну рукописну традицију, и нарочито у стање у најстаријем, иначе руском Волоколамском препису (почетак XVI века, Руска државна библиотека, ф. 113, бр. 655), аутор успева да дешифрује загонетну белешку уз име Мусиног војсковође у 70. глави („Раннокисум“). Ради се о инверзно писаном имену у вертикалном словном ланцу које треба читати као „Мусиконнар“, што је немного деформисана синтагма „Муси кониар“, тј. Мусин коњушар. Уколико су све ово већ биле Константинове забелешке, то би значило да је он забележио и име Муратовог убице – Милоша (глоса уз 19. главу). Ово би представљало најстарије фиксирање Милошевог имена (време састављања опширне редакције око 1431–1433, не после средине 1430-их), и то од стране млађег савременика целог догађаја, Косовске битке (Константин је рођен око 1380).

У раду „Приче о чудотворним иконама манастира Хиландара записане у Русији у XVI веку“ (стр. 557–607),²⁶ аутор анализира и издаје (стр. 594–607) сведочанство хиландарских монаха које су оставили о манастирским чудотворним иконама у време свога боравка у Москви (1558–1559). Њихово усмено приповедање забележио је непознати руски писар као „Повест страшну и душеполезну верним“. О аутентичности записа сведочи сама лексика, грчка и јужнословенска (нпр. дохија ‘соба’, магерија ‘кухуња’, пирг ‘кула’).

²⁵ Објављено у часопису *Славяноведение* (Москва, 2002, № 1), 31–36.

²⁶ Објављено у зборнику *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*. Москва, 1996, 510–529.

У Повести се нарочито говори о Евхаитској икони Богородице с којом је Стефан Душан 1345. заузео Сер, а вредно је и најстарије казивање о икони Богородице Тројеручице, уз опис других драгоцености и литија вршених у манастиру.

„Белешке о српском књижном тајнопису XV и XVI века“ (стр. 609–616),²⁷ доносе ауторове резултате рада на два шифрована записа, кодирана различитим системима. У првом, незавршеном запису (проба пера) ради се о једноставном типу криптографије (писање у два словна низа, парно и непарно), ретко коришћеном у средњем веку. У другом, фигуративно оформљеном запису, примењени су „проста литореја“ и „грчки тајнопис“. Увећава се количина рашчитаног текста, раније делимично дешифрованог настојањем В. А. Мошина. Са сигурношћу се, даље, утврђује да је писар монах Гаврило Синајац, да је наручилац игуман Митрофан, а место писања Црна гора (код Скопља).

У огледу посвећеном Луцији Цернић, утемељивачу атрибутивног метода у обради рукописа, „Прилог идентификовању делова неких фрагментарно сачуваних српских рукописа с краја XIII–XIV века“ (стр. 617–652),²⁸ А. А. Турилов применом истог метода доводи у међусобну везу сада раздвојене одломке српских рукописа. По његовим речима, „рачуна се да је највећи број атрибуција (...), извршених од последње четвртине XX до почетка XXI века, засигурно, на српским рукописима“, за шта је више разлога, а један од главних, јесте деловање школе В. А. Мошина. Свој рад Турилов је започео у оквиру припрема *Сводног каталога словенских и руских рукописних књига*, што се временом знатно ширило. За њега није било важно само идентификовање фрагмената, него и њихово увођење „у историјски и културни контекст епохе“. Рукописи су углавном распарчавани у XIX веку у време формирања савремених рукописних збирки. Истраживачки захват је широк (у обзир се узимају рукописи из Софије, Пловдива, Лондона, Берлина, Загреба, са Свете горе, из Москве, Петрограда, Твера, Јагодине, Љубљане, Одесе, Париза). Аутору полази за руком да реконструише десет, претежно пергаментских рукописа, на основу палеографске и кодиколошке анализе двадесет три фрагмента. Већина ових рукописа потиче из хиландарског скрипторијума.

²⁷ Објављено у зборнику *Folia Slavistica. Рале Михайловне Цейтлин*. Москва, 2000, 143–145.

²⁸ Објављено у часопису *Археографски њрилози*, 26–27 (Београд, 2004–2005), 123–154.

„Прилог проучавању историје друге (‘македонске’) рукописне колекције А. Ф. Гиљфердинга“ (стр. 653–667),²⁹ резултат је ауторског интересовања за друго, мање познато путовање чувеног руског колекционара по Бугарској и Македонији (1868). Тада прикупљени рукописи у саставу су збирке А. И. Хлудова, данас у Државно-историјском музеју. Гиљфердинг је, изгледа, путовао инкогнито, па о томе није оставио писаних трагова. Аутор је успео да открије порекло мноштва важних рукописа, срањујући их с описима саопштеним у књизи архимандрита Антонина (Капустина), *Поездка в Румелию* (Санкт-Петербург, 1879), на основу његовог нешто ранијег путовања у исте области (1865).

На свршетку даје се обиман списак скраћеница, махом рукописних збирки, белешка о аутору, библиографска белешка о претходним издањима и – индекс с импозантним бројем рукописа поменутих у књизи: по нашем бројању преко 860! Коришћени рукописи распрострањени су по целом свету, од Алма-Ате, Арада, Атоса, преко Београда, Берлина, Брашова, Букурешта, Варшаве, Ватикана, Беча, Виљнуса, Високих Дечана, до Стокхолма, Твера, Тројице Пљеваљске, Трента, Туле, Ужгорода, Харкова, Цавтата, Цетиња, Јагодине, Јарославља итд. (држимо се редоследа из индекса). Велика је разноврсност, жанровско-типолошка и правописно-језичка, тешко је сагледива просторно-хронолошка дисперзија извора. Ово, само за себе, говори о дубини и ширини захвата нашега аутора. Из практичних разлога, пошто се књига објављује у Београду, књигу прате и детаљни резимеи на српском језику.

Премда књига није настала у једном научном циклусу, у једном „реалном времену“, она представља једну, ванредну целину. Резултат је читаве једне научне каријере у сегменту који је непрекинуто трајао деценијама, јер су, природно, постојале тематске и техничко-методолошке константе у раду једног истраживача. Прилози за ову целину спонтано су се слагали дуго и када је направљен пресек – нашло се у њој 29 врло информативних и српској, али и широј словенској науци драгоцених чланака. Осим што су овде прибрани текстови који су разасути по свету (поглавито су штампани у Русији), до којих обичан српски корисник тешко долази, они су, сви до једнога, усаглашени с последњом речју науке. Редовно се доносе најновије верзије (ако је било понављања), прилажу се у међувремену формулисана допуне и корекције, врши се редиговање текстова где

---

²⁹ Објављено први пут у часопису *Славјанский альманах*, 2002 (Москва, 2003), 130–143.

се за тиме указала потреба. Овиме је обезбеђена научна свежина и остварена целовитост дела, чврсто наслоњена на поменути индекс изворâ. У свему видимо непрестану ауторову потребу за усавршавањем. Из тога је, уосталом, и поникао његов рад и годинама се развијао, из дијалога с великим ауторитетима у науци који су поставили основе у познавању словенске рукописне књиге прохујалих векова, од монографија до монографских описа рукописних збирки. У књизи је присутно огромно искуство у свакодневном раду на рукописима, пре свега из пребогатих и по сваком параметру разноврсних збирки Русије и бившег Совјетског Савеза, које наши стручњаци у таквом обиму и с таквом специфичношћу нису могли имати. Иако је наша археографија изнедрила сјајне научнике (већина их је потекла из практичне школе В. А. Мошина) који су својом проницљивошћу и методичношћу директно утицали на А. А. Турилова, више од две деценије је прошло како се угасила већина од тих имена. Управо се у томе времену завршило формирање А. А. Турилова, па је он, с посебно развијеним нервом за српска питања, остајући на трагу својих југословенских претходника, наставио да дела у тој области, нарочито у склопу редовних обавеза на *Сводном каталогу словено-руских књига*, али и с додатним подстицајима. Тако је српска култура, поред свих занимања А. А. Турилова, добила и вредног делатника који је, сваки пут када би био у могућности, радио за њу. Књигом *Студија из словенског и српског средњег века* остварена је снажна, упечатљива целина која показује колико на једном пољу може постићи изузетна научна спрема, таленат и радност. У њој се прави најактуелнији пресек знања о старом српском рукописном наслеђу и домаћим научницима се јасно саопштава: треба се вратити основним истраживањима, системски – много је незавршеног посла, и – треба обрађивати општесловенско благо сачувано у српским средњовековним изворима.

Виктор Савић*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик

са јужнословенским језицима

---

* viktor.savic@isj.sanu.ac.rs